
Noten

Noten Inleiding

¹ Zie hiervoor uitgebreid Gerrit Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120 (2005), no. 2, pp. 226-269, met name pp. 228-230; zie ook A.A. de Jonge, 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen', in: *idem*, 91 (1976), no. 3, pp. 94-105, p. 104.

² Het is opvallend dat voor zover liberalen zich met hun eigen verleden bezighielden, zij de beoefening van het biografische genre prefereerden boven het schrijven van partijgeschiedenissen. Zelfs in publicaties waarin de persoon niet het vertrekpunt is, blijkt deze voorkeur. In de beschrijving van Henk Vonhoff van het liberalisme in het interbellum gaat het meer over de 'zindelijke burgerheren' dan over de Liberale Staatspartij De Vrijheidbond (LSP) en de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB); zie H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme*, Baarn, 1965; tweede druk: 1966. Hetzelfde geldt voor de geschiedenis van het negentiende-eeuwse liberalisme van Harm van Riel, waarin de door de auteur zeer bewonderde Johan Rudolf Thorbecke centraal staat; aan de

prille liberale partijvorming na 1885 wordt vrijwel geen letter besteed; zie H. van Riel, *Geschiedenis van het Nederlandse liberalisme in de 19e eeuw*. Bezorgd door J.G. Bruggeman, Assen, 1982.

³ P. de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*, Nijmegen, 1987, p. 13.

⁴ Vonhoff publiceerde veel over het liberalisme in de twintigste eeuw; zie naast het reeds aangehaalde *De zindelijke burgerheren* verder: *idem*, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof.mr. P.J. Oud*, Alphen aan den Rijn, 1969; en *idem*, *Liberale vereniging*, Den Haag, 1998.

⁵ De Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*, p. 13.

⁶ Desalniettemin is de geschiedenis van de Liberale Unie vanaf 1901, de Bond van Vrije Liberalen en de LSP geschreven; zie Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005. Ook de historie van de VDB is vastgelegd; zie Meine Henk Klijnsma, *De democratie voorop. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, 1901-1946*, Amsterdam, 2007.

⁷ Zie Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*, Den Haag, 1992; Siep Stuurman, *Wacht op onze daden*.

Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat, Amsterdam, 1992; Jan van Miert, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling. Tiel en Winschoten 1850-1920*, Amsterdam, 1994; R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*, Amsterdam, 1997; en S. Duidink, *Deugzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*, Amsterdam, 1997.

⁸ G. Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*, Den Haag/Groningen, 1992. Zie voor een aanvulling: idem, 'Cleio en de liberalen. Over de geschiedschrijving van het Nederlandse liberalisme', in: *Liberaal Reveil*, 38 (1997), no. 6, pp. 266-272. Verder publiceerde de Teldersstichting ook: G.A. van der List en P.G.C. van Schie red.,

Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940, Assen/Maastricht, 1993.

⁹ Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988.

¹⁰ M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam, 1988.

¹¹ G.A. van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994*, Leiden, 1995.

¹² P.G.C. van Schie red., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland*, Kampen/Den Haag, 1995.

¹³ *Kopstukken van de VVD*, Houten, 1988.

¹⁴ Vonhoff, *Liberalen onder één dak*.

¹⁵ Jan van Zanen, *Haya. Haya van Someren-Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie*, Amsterdam, 1994.

¹⁶ Martijn van der Kooij, *Annelien Kappeyne van de Coppello. Strijdvaardig en eigenzinnig*, Wageningen, z.j. [2006].

Noten bijdrage Paul Lucardie

¹ Deze bijdrage bouwt voor een belangrijk deel voort op: P. Lucardie en G. Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', in: P. van Schie en G. Voerman red., *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries*, Berlijn, 2006, pp. 121-142.

² J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*, Amsterdam, 2005, p. 98.

³ M. Rosema, K. Aarts en H. van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', in: idem red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 165-188.

⁴ Zie P. van Wijnen, 'Stemgedrag en de partijpolitieke context', in: Jacques Thomassen, Kees Aarts en Henk van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Den Haag, 2000, pp. 167-186.

⁵ Zie P. Pennings en J.E. Keman, "'Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek', in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1994, pp. 118-144.

⁶ Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', pp. 177-180. Met enige moeite zou men ook deze nieuwe inhoud van de begrippen als een variant op hetzelfde thema kunnen beschouwen, name-

lijk gelijkwaardigheid versus ongelijkwaardigheid; zie N. Bobbio, *Destra e sinistra. Ragioni e significati di una distinzione politica*, Rome, 1995 (tweede druk), pp. 99-114.

⁷ H. Pellikaan, T. van der Meer en S. de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', in: *Acta Politica*, 38 (2003), no. 1, pp. 23-50; P. Penning en H. Keman, 'The Dutch Parliamentary Elections in 2002 and 2003: The Rise and Decline of the Fortuyn Movement', in: *idem*, pp. 51-68.

⁸ I. Budge en H.-D. Klingemann, 'Finally! Comparative over-time mapping of party policy movement', in: Ian Budge e.a. red., *Mapping Policy Preferences: Estimates for Parties, Electors, and Governments 1945-1998*, Oxford, 2001, pp. 19-50.

⁹ P.J. Oud, *In onze zelfstandigheid ligt onze kracht. Openingsrede van Prof. Mr. P.J. Oud op de Algemene Vergadering van de V.V.D. op 19 en 20 maart 1954*, Den Haag, 1954, p. 4.

¹⁰ *Ibidem*, p. 5.

¹¹ J.T. Minderaa, 'Pacifisatie en democratisering in Nederland rond 1918', in: R.A. Koole red., *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse revolutie en haar invloed op Nederlandse politieke partijen*, Houten, 1989, pp. 49-65.

¹² Oud, *In onze zelfstandigheid ligt onze kracht*, pp. 3-4; zie ook H.J.L. Vonhoff, 'Oud: geen derde weg en geen derde macht', in: J.W. Brouwer en P. van der Heijden red., *Drees, minister-president 1948-1958*, Den Haag, 2005, pp. 63-69.

¹³ Zie onder meer: P. de Rooy en H. te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland*, Amsterdam, 2005, pp. 62-70; F. Bolkestein, 'Hoe liep de weg naar paars?', in: P.G.C. van Schie red., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland*,

Kampen, 1995, pp. 174-180; M.S. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De politieke geschiedenis van D66, 1966-2003*, Den Haag, 2003, pp. 289-291.

¹⁴ H. Pellikaan en J. de Keijser, 'Kamerleden in de politieke ruimte', in: M. Bovens, H. Pellikaan en M. Trappenburg red., *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1998, pp. 165-186.

¹⁵ J. van Holsteyn en R. Koole, 'Georganiseerd liberalisme. Enkele bevindingen van een onderzoek onder VVD-leden', in: *Liberaal Reveil*, 41 (2000), no. 1, pp. 8-18; zie ook R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief: kiezers en leden vergeleken', in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2000, pp. 93-124, p. 111.

¹⁶ Van de VVD-kiezers in het Nationaal Kiezersonderzoek van 2006 plaatste driekwart zich duidelijk rechts van het midden (posities 7-10 op de schaal van 0 tot en met 10), bijna een kwart positioneerde zich in het midden (4-6) en slechts een enkeling links van het midden; volgens herberekening van de gegevens in: Aarts, Van der Kolk en Rosema red., *Een verdeeld electoraat*, p. 282.

¹⁷ Zie het diepgravende werk van de Canadese politicoloog J. Laponce, *Left and right: the topography of political perceptions*, Toronto, 1981; voor een meer skeptische visie zie I. Lipschits, *Links en rechts in de politiek*, Meppel, 1969.

¹⁸ Zie onder meer: J. Defrasne, *La gauche en France de 1789 à nos jours*, Parijs, 1989, pp. 6-33; R. Rémond, *Les droites en France*, Parijs, 1982, pp. 46-83; het begrip 'rechts' kreeg in Frankrijk later en meer in reactie tegen 'links' een politieke betekenis.

¹⁹ Bijvoorbeeld in: A.J.M. Cornelissen, *Beginnelen der Nederlandsche politieke par-*

tijen, Nijmegen, 1935, pp. 64-74; de schrijver erkent dat de tegenstelling tussen zij die 'het positieve Christendom als grondslag ook voor het staatkundig leven' aanvaarden en zij die dat niet doen met de pacificatie van 1917 aan betekenis verloren heeft, maar gebruikt haar toch als belangrijkste indeling, vóór de tegenstellingen over economische ordening en over nationalisme versus internationalisme (*ibidem*, 76-97).

²⁰ Pennings en Keman, 'The Dutch Parliamentary Elections in 2002 and 2003', pp. 54-56.

²¹ P. van Wijnen, 'Ideologische oriëntaties en stemgedrag', in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, pp. 139-151.

²² Pellikaan, Van der Meer en De Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', pp. 30-40; overigens was alleen Pellikaan duurzaam met de Leidse universiteit verbonden, zijn twee coauteurs waren promovendi. Zie voorts: C.J. Klop, 'Waarden en normen: nieuwe scheidslijn?', in: Bovens, Pellikaan en Trappenburg red., *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*, pp. 122-145; M. Bovens, 'Het communitarisme als catch-all stroming', in: *idem*, pp. 146-164.

²³ *Trouw*, 6 januari 2003.

²⁴ Ph. van Praag, 'De verkiezingscampagne: professioneler en feller', in: Aarts, Van der Kolk en Rosema red., *Een verdeeld electoraat*, pp. 97-119; VVD, 'Voor een samenleving met ambitie', in: H. Pellikaan e.a. red., *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten Generaal 22 november 2006. Verkiezingsprogramma's*, Amsterdam, 2006, pp. 581-593.

²⁵ In 1976 stemde de meerderheid van de liberale Eerste Kamerfractie tegen een initiatief-wetsvoorstel dat het VVD-Tweede

Kamerlid A. Geurtsen samen met PvdA'er H. Roethof had ingediend; zie M.J. Hartgerink, 'Abortuswetgeving', in: *Liberaal Reveil*, 21 (1979), no. 1, pp. 17-20; voorts: E. Sijes, 'De VVD en de "emancipatie van de vrouw"', in: *Mededelingen van de subfaculteit der Algemene Politieke en Sociale Wetenschappen*, 48 (1984), pp. 48-54.

²⁶ P. van Roozendaal en D. Otten, 'Party centrality and government membership: a comparative analysis of the degree of centrality of political parties and government membership in twelve western multi-party democracies', in: *Acta Politica*, 31 (1996), no. 2, pp. 115-137; zie ook: N. Schofield, 'Coalition politics: a formal model and empirical analysis', in: *Journal of Theoretical Politics*, 7 (1995), no. 3, pp. 245-281.

²⁷ Pennings en Keman, "'Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek', pp. 137-138.

²⁸ R. Thomson, 'Het partijmandaat. Verkiezingsbeloftes en regeringsdaden op sociaal-economisch terrein in Nederland, 1986-1998', in: *Jaarboek 1997 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1998, pp. 153-179; zie ook R. Thomson, *The party mandate: election pledges and government actions in the Netherlands, 1986-1998*, Groningen, 1999.

²⁹ Thomson, 'Het partijmandaat', p. 159.

³⁰ Van Holsteyn en Den Ridder, *Alles blijft anders*, 98; Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', p. 185.

³¹ A.P.M. Lucardie, 'Van ondernemerspartij tot volkspartij? De VVD en haar verhouding tot de werkgeversorganisaties CSWV en VNO', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1987, pp. 151-169.

³² J. van Hezewijk, *De top-elite van Neder-*

land. Leefwijze en familierelaties, ondernemingen en dubbelfuncties van de meest invloedrijke mensen van ons land, Amsterdam, 1986, p. 55; de auteur baseert zijn beschrijving voornamelijk op 150 interviews die hij hield met ondernemers, bankiers, politici, hoge ambtenaren en hoogleraren.

³³ Zie www.liberal-international.org/editorialIndex.asp?ia_id=523 (8 juni 2007) respectievelijk www.eldr.org/images/upload2/en_all.pdf (23 augustus 2007).

³⁴ Stephen D. Fisher, 'United Kingdom', in: *European Journal of Political Research*, 45 (2006), no. 7/8, pp. 1282-1291.

³⁵ Zie Budge en Klingemann, 'Finally! Comparative over-time mapping op party policy movement'; zie ook: S.M.H. Janssen, 'Das Parteiensystem Luxemburgs', in: O. Niedermayer, R. Stöss en M. Haas red., *Die Parteiensysteme Westeuropas*, Wiesbaden, 2006, pp. 321-329; A. Ladner, 'Das Parteiensystem der Schweiz', in: *Idem*, pp. 397-419; H.P. Kriesi, *Le système politique suisse*, Parijs, 1995, pp. 129-163; C. Steffen, 'Die Parteiensysteme Dänemarks, Norwegens und Schwedens', in: *Idem*, pp. 67-108.

³⁶ G. Ivaldi, 'Les partis libéraux scandinaves. Unité et diversité du courant libéral au Danemark, en Finlande, en Norvège et en Suède', in: P. Delwit red., *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, Brussel, 2002, pp. 141-178.

³⁷ www.parlament.ch/homepage/wahlen-2007/wahlen-2007-nr/ (23 oktober 2007); tot 1999 trok de FDP meer kiezers dan de SVP; zie A. Ladner, 'Das Parteiensystem der Schweiz', in: *Die Parteiensysteme Westeuropas*, pp. 397-419.

³⁸ L. Bille, 'Denmark', in: *European Journal of Political Research*, 45 (2006), no. 7/8 (dec.), pp. 1084-1093; [\[sources.org/dk/2007.php\]\(http://sources.org/dk/2007.php\) \(27 november 2007\).](http://www.electionre-</p>
</div>
<div data-bbox=)

³⁹ www.verkiezingen2007.belgium.be/nl/cha/results/results_graph_etop.html (10 oktober 2007); over het Waalse Nationaal Front zie P. Delwit, 'The Belgian National Front and the question of power', in: P. Delwit en Ph. Poirier red., *Extrême droite et pouvoir en Europe*, Brussel, 2007, pp. 141-166.

⁴⁰ T. Poguntke, 'Germany', in: *European Journal of Political Research*, 45 (2006), no. 7/8, pp. 1110-1119.

⁴¹ D. Fink-Hafner, 'Slovenia', in: *European Journal of Political Research*, 44 (2005), no. 7/8, pp. 1179-1187.

⁴² Zie over de liberalen in Canada: G. Horowitz, 'Conservatism, Liberalism and Socialism in Canada. An Interpretation', in: H.G. Thorburn en A. Whitehorn red., *Party Politics in Canada*, Toronto, 2001 (achtste druk), pp. 90-106; H.G. Thorburn, 'Perspectives on the Structure and Dynamics of the Canadian Party System', in: *idem*, pp. 148-162; Stephen Clarkson, 'The Liberal Party of Canada: Keeping its Grip on Power by Pragmatism over Principle', in: *idem*, pp. 231-247.

⁴³ Zie Budge en Klingemann, 'Finally! Comparative over-time mapping op party policy movement', p. 42; zie ook J. Biliot, 'Les transformations du libéralisme en Flandre: les Vlaamse Liberalen en Democraten (VLD)', in: P. Delwit red., *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, pp. 199-225; voorts D. Doering, 'Which way to go? About the Freie Demokratische Partei', in: P. van Schie en G. Voerman red., *The dividing line between success and failure*, pp. 99-120.

⁴⁴ Ph. Poirier, 'Quelle(s) identité(s) politique(s) pour le parti démocratique luxembourgeois?', in: P. Delwit red., *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, pp. 247-262.

⁴⁵ S. Colarizi, *Storia dei partiti nell'Italia repubblicana*, Rome, 1997, pp. 781-782.

⁴⁶ Forza Italia, 'Carta dei valori', www.forza-italia.it/images/cdv/cartadeiva-lori.pdf (15 juli 2005).

⁴⁷ Colarizi, *op.cit.* 782-783; Partito Repubblicano Italiano, 'La Storia', www.pri.it/html/Home%20pri.html (20 augustus 2007).

⁴⁸ Zie A. Massart, 'Y a-t-il un parti libéral en France?', in: P. Delwit red., *Libéralismes et partis libéraux en Europe*, pp. 75-92.

⁴⁹ Union pour un Mouvement Populaire, 'Charte des valeurs', www.u-m-p.org/site/index.php/ump/l_ump/nos_valeurs/charte_des_valeurs (20 augustus 2007).

⁵⁰ Zie G. Voerman, 'De kruistocht tegen Jörg Haider. De VVD, de Liberale Internationale en de FPÖ', in: *Liberaal Reveil*, 41 (2000), no. 3, pp. 107-114; K.R. Luther, 'The Freiheitliche Partei Österreichs: protest party or governing party?' in: E.J. Kirchner red., *Liberal parties in Western Europe*, Cambridge, 1988, pp. 213-251; en K.R. Luther, 'The FPÖ: From Populist Protest to Incumbency' in: P.H. Merkl and L. Weinberg red. *Right-Wing Extremism in the Twenty-First Century*, Londen, 2003, pp. 191-219. Na het tumultueuze vertrek van Haider in 2005 is de FPÖ wel iets kleiner maar bepaald niet liberaler geworden.

⁵¹ Zie ook Lucardie en Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', pp. 129-132.

⁵² S. van der Lubben, 'Politieke ruimte', in: H. Pellikaan en S. van der Lubben red., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de lage landen*, Utrecht, 2006, pp. 44-66.

⁵³ Aldus Ph. van Praag, 'De verkiezingscampagne', p. 111; en J. Kleinnijenhuis en

J.A. de Ridder, 'De nieuwskaravaan', eveneens in: Aarts, Van der Kolk en Rosema red., *Een verdeeld electoraat*, pp. 120-138, in het bijzonder p. 130.

⁵⁴ Volgens het bureau van Maurice de Hond zou de VVD met Verdonk als lijsttrekker 28 in plaats van 22 zetels gewonnen hebben (*de Volkskrant*, 23 november 2006).

⁵⁵ B. Meguid, 'Competition Between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success', in: *American Political Science Review*, 99 (2005), no. 3, pp. 347-359.

Noten bijdrage Henk te Velde

¹ Hans Wiegel, 'VVD heeft echte leider nodig', *Dagblad De Pers*, 13 april 2007.

Het ging om Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. 5 jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007.

² Toen Stikker de leider van de CHU, Hendrik Willem Tilanus, vroeg of hij aan een liberale partij moest beginnen, antwoordde deze: 'Dat moet u zeker doen, want de liberale richting is er altijd geweest. Het is een eigen denkrichting, die er in 1600 was, in 1700, in 1800, in 1900, en die zich ook nu zou moeten manifesteren.' G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, Kampen, 1966, p. 253.

³ Vgl. Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988, pp. 134-135 en 161.

⁴ *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, Amsterdam, 1970, p. 53.

⁵ Daan Dijksman en John Jansen van Galen, 'Mr. E.M. Toxopeus. Het liberalisme als het fatsoen van de tennisbaan', in: *Haagse Post*, 13 november 1982, p. 29.

⁶ Vonhoff betoogt iets vergelijkbaars in: H.J.L. Vonhoff, *Liberalen onder één dak*.

VVD: *50 jaar liberale vereniging*, Den Haag, 1998, p. 24.

⁷ Dirk U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis*, Rotterdam/Den Haag, 1966, p. 47 (lezing in oorlogstijd). In de Stichting speelde overigens ook Anthonie Nicolaas Molenaar een belangrijke rol, voor de oorlog bestuurslid van de Liberale Staatspartij en erna fractievoorzitter van de PvdV en de VVD in de Eerste Kamer.

⁸ Maarten van Bottenburg, *Aan den arbeid! In de wandelgangen van de Stichting van de Arbeid 1946-1995*, Amsterdam, 1995, p. 84; zie verder pp. 27-49.

⁹ Ibidem, p. 63.

¹⁰ M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam 1988, p. 13.

¹¹ Stikker, *Memoires*, pp. 70-71 en 97.

¹² Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam*, Den Haag, z.j., p. 6; Tilanus: Stikker, *Memoires*, p. 83; vgl. Puchinger, *Tilanus*, p. 253.

¹³ H. van Riel, 'Voorzitter van de V.V.D.', in: *Mr. P.J. Oud gezien door zijn tijdgenoten*, Rotterdam, 1951, p. 252.

¹⁴ A.W. Abspoel, 'Portret van een groot parlementariër', in: *Liberale gedachten. Een bundel opstellen aangeboden aan prof.mr. P.J. Oud ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag*, Rotterdam/Den Haag, z.j., p. 27.

¹⁵ Puchinger, *Tilanus*, p. 156.

¹⁶ Stikker, *Memoires*, p. 94.

¹⁷ P.H. Ritter, 'Mr P.J. Oud, de mens', in: *Mr. P.J. Oud gezien door zijn tijdgenoten*, p. 292.

¹⁸ Westers, *Stikker*, p. 98. Zie ook: H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof.mr. P.J. Oud*, Alphen aan den Rijn, 1969, pp. 100-101.

¹⁹ Van Riel, 'Voorzitter van de V.V.D.', p. 246.

²⁰ Geciteerd in: Vonhoff, *Bewegend verleden*, p. 117.

²¹ Nog in zijn voorwoord bij H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme*, Baarn, 1965, pp. 2-5.

²² Bijvoorbeeld: H.J.L. Vonhoff, 'Oud: geen derde weg en geen derde macht', in: Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden red., *Drees, minister-president 1948-1958*, Den Haag, 2005, pp. 63-69.

²³ Westers, *Stikker*, p. 206.

²⁴ Van Riel, 'Voorzitter van de V.V.D.', p. 250.

²⁵ Abspoel, 'Portret van een groot parlementariër', p. 29.

²⁶ *Mr. H. van Riel*, p. 65.

²⁷ Vonhoff, *Bewegend Verleden*, p. 142.

Van Riel deed dit in een vergadering van het dagelijks bestuur op 26 september 1959.

²⁸ J.L. Heldring, 'Korthals, Hendrik Albertus (1911-1976)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/korthal> (19 juli 2007). Een enigszins andere lezing, eveneens zonder bronvermelding, in: Vonhoff, *Liberale onder één dak*, p. 53.

²⁹ Zie: H.J.L. Vonhoff, 'E.H. Toxopeus. Een Heer uit Breda', in: *Kopstukken van de VVD. 16 biografische schetsen*, Houten, 1988, pp. 51-61.

³⁰ Geciteerd in: F. Korthals Altes, 'Haya van Someren-Downer. De geïnspireerde liberale aanvoester', in: *Kopstukken van de VVD*, p. 100.

³¹ Vgl. Marcel ten Hooven, 'Een "politiek leider" wordt nooit benoemd', in: *Trouw*, 26 november 2004.

- ³² T. Thalhammer, 'W.J. Geertsema. Een liberaal denker', in: *Kopstukken van de VVD*, p. 89.
- ³³ M. van Amerongen, 'Mr. W.J. Geertsema als gerijpt liberaal leider. Het failliet van het naoorlogs politiek liberalisme', in: *Vrij Nederland*, 29 november 1969.
- ³⁴ Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, pp. 13 en 268.
- ³⁵ Bijvoorbeeld: W.J.A. van den Berg, 'K. van der Pols. Voorzitter tussen oud en nieuw', in: *Kopstukken van de VVD*, p. 66.
- ³⁶ Bijv. John Jansen van Galen, 'Haya van Someren-Downer: "ik ben er diep van overtuigd dat het Nederlandse volk liberaal is"', in: *Haagse Post*, 24 mei 1969, p. 21. 'Uw partij klaagt altijd over haar verkeerde image bij de kiezers. (...) Het komt te weinig over.'
- ³⁷ Henry Faas, *God, Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen*, Utrecht/Antwerpen, 1967, pp. 179-181; Dijkman, 'Mr. E.H. Toxopeus. Het liberalisme als het fatsoen van de tennisbaan', p. 29. Identieke opmerkingen in het interview dat Bolkestein hem afnam: F. Bolkestein ed., *Modern liberalism. Conversations with liberal politicians*, Amsterdam, 1982, p. 254.
- ³⁸ Van Amerongen, 'Mr. W.J. Geertsema'; Vonhoff, 'E.H. Toxopeus. Een Heer uit Breda', p. 52; 'Hier in Holland. Verkiezingspolitiek', *Haagse Post*, 4 februari 1967.
- ³⁹ Zie voor dit laatste bijvoorbeeld: Toxopeus in 'Hier in Holland. Partijpolitiek', in: *Haagse Post*, 26 maart 1966.
- ⁴⁰ Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Redevoeringen van mr. D.U. Stikker, voorzitter, en mr. P.J. Oud, ondervoorzitter van de V.V.D. in de eerste openbare vergadering, gehouden op 24 januari 1948 te Amsterdam*, Den Haag, z.j.
- ⁴¹ *Mr. H. van Riel*, p. 171.
- ⁴² In de discussie over het beginselprogramma werd dit laatste gevaar gesignaleerd in 1964: Van den Berg, 'K. van der Pols', p. 72.
- ⁴³ John Jansen van Galen, 'Wat mot een arbeider in de VVD?', in: *Haagse Post*, 28 juni 1969, p. 5.
- ⁴⁴ J. Bosmans, 'Geertsema, Willem Jacob (1918-1991)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemma-ta/bwn6/geertsema> (28 november 2006).
- ⁴⁵ Van den Berg, 'K. van der Pols', p. 77.
- ⁴⁶ H. van der Hoeven, 'Riel, Harm van (1907-1980)', in: Biografisch Woordenboek van Nederland. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemma-ta/bwn4/riel> (15 februari 2007).
- ⁴⁷ Cees Labeur, 'Een senator gaat heen', in: *Elseviers Magazine*, 22 mei 1976, p. 29.
- ⁴⁸ *Mr. H. van Riel*, p. 68.
- ⁴⁹ Gijs de Vries, 'De VVD in de komende dertig jaren', in: *Vrijheid en Democratie*, 3 februari 1978, p. 19.
- ⁵⁰ *Mr. H. van Riel*, p. 69. Zie ook: interview met Henry Faas in W. Jungman, *Harm van Riel. Een heer van stand in de Nederlandse politiek*, Haarlem, 1981, pp. 75-81, p. 76.
- ⁵¹ Labeur, 'Een senator gaat heen', p. 29.
- ⁵² Faas, *God, Nederland en de franje*, p. 179.
- ⁵³ Jan van Zanen, *Haya van Someren-Downer. Vrouw voor vrijheid en democratie*, Amsterdam, 1994, p. 201. Van Zanen citeert behalve *Trouw*-journalist Willem Breedveld ook Ferry Hoogendijk.
- ⁵⁴ *Vrijheid en Democratie*, 18 april 1975.
- ⁵⁵ Bijvoorbeeld Vonhoff in: Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Utrecht, 1993, p. 37; Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 95.
- ⁵⁶ Jaap Jansen, "'Ik ben geen voorstander

van charismatische leiders.” Edzo Toxopeus over Den Haag vroeger en nu’, in: *Elsevier*, 8 oktober 1988, p. 39.

⁵⁷ Mark Kranenburg, “Ik ben niet bekeerd”. De terugkeer van Toxopeus in de politiek’, in: *NRC Handelsblad*, 18 maart 1989.

⁵⁸ Hans van der Werf, *Hans Wiegel. Profiel van een politicus*, Baarn, 1973, p. 48; Labeur, ‘Een senator gaat heen’, p. 33.

⁵⁹ *Mr. H. van Riel*, pp. 160-161.

⁶⁰ Zie voor de parallellen in politiek optreden tussen Troelstra, Kuypers en Fortuyn: Henk te Velde, ‘Drees und Fortuyn. Der Stil politischer Führerschaft in den Niederlanden seit 1945’, in: *Jahrbuch Zentrum für Niederlande-Studien* 14 (2003) pp. 11-25. Gedeeltelijk in het Nederlands verschenen in: idem, ‘Passie, theater en narcisme’, in: *Pluche: essays en verhalen over openbaar bestuur*, winter 2003, pp. 63-69.

⁶¹ Jungman, *Van Riel*, p. 60.

⁶² *Haagse Post*, 16-22 december 1970, pp. 16-18.

⁶³ Van der Werf, *Hans Wiegel*, p. 47.

⁶⁴ Zie het eerder geciteerde stuk van Amerlaan in: *Haagse Post*, 16-22 december 1970, pp. 16-18.

⁶⁵ Hoedeman, *Hans Wiegel*, p. 153.

⁶⁶ Theo Joekes, *Man en paard. Herinneringen*, Meppel, 1996, p. 142.

⁶⁷ E. Nordlohne, ‘Hans Wiegel: bedaard jongeling’, in: *Liberaal Reveil* 10 (1967), pp. 51-52.

⁶⁸ Van der Werf, *Hans Wiegel*, p. 32.

⁶⁹ Max van Weezel en Leonard Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbouter*, Amsterdam, 1999, p. 123.

⁷⁰ Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007 te Den Haag.

⁷¹ Marc Chavannes. ‘Het hoogste gehaald dat een liberaal kan bereiken’, in: *NRC Handelsblad*, 24 april 1982.

⁷² Jan Tromp, ‘Het gaat snel, die politie-

ke vergetelheid’, in: *Haagse Post*, 25 augustus 1984.

⁷³ Bijvoorbeeld: Joop van Tijn en Max van Weezel, “Je moet bij ons in de kopgroep zitten, maar niet te veel winnen”.

Wiegels vertrek was allang een goed bewaard geheim’, in: *Vrij Nederland*, 24 april 1982 (generatie is verdwenen); Frans van Deyl, ‘Een ruk naar rechts. Zou het nog wat worden met de VVD?’, in: *De Tijd*, 25 mei 1990 (leiders).

⁷⁴ Joekes, *Man en paard*, p. 160.

⁷⁵ F.L.M. Lafort, ‘E.H.T.M. Nijpels. De wet van de remmende voorsprong’ in: *Kopstukken van de VVD*, p. 190; Joekes, *Man en paard*, pp. 163, 165 en 173. Joekes wordt bijgevalen door Frits Korthals Altes in: Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 81 en door Vonhoff in: Vonhoff, *Liberale onder één dak*, pp. 117-120 en 216.

⁷⁶ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 82.

⁷⁷ Hoedeman, *Hans Wiegel*, p. 189. Vgl. ook de opmerking in het interview met Ed Nijpels, 4 juli 2007 dat de VVD-ministers in het kabinet afspraken met het CDA maakten die de fractie niet waardeerde.

⁷⁸ Interview met Gerrit Zalm, 29 juni 2007 te Den Haag.

⁷⁹ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, pp. 86-87.

⁸⁰ *Vrij Nederland* 19 juli 1986.

⁸¹ Bijvoorbeeld in *De Tijd*, 7 oktober 1988, pp. 12-13.

⁸² Jansen, ‘Ik ben geen voorstander van charismatische leiders’.

⁸³ Bemboom, *Wiegel en de media*, pp. 89-90; vgl. o.a. Hoedeman, *Hans Wiegel*, p. 228.

⁸⁴ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 302.

⁸⁵ H. te Velde, ‘Gerrit Zalm als politicus’, in: *Per saldo. Overheidsfinanciën en*

fiscaliteit na twaalf jaar minister Zalm, Den Haag, 2007, pp. 13-22.

⁸⁶ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 301.

⁸⁷ Interview met Frits Bolkestein, 3 juli 2007 te Amsterdam.

⁸⁸ Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007 te Den Haag.

⁸⁹ Teun Lagas, 'Bolkestein bleef geërgerd over de jaren zeventig', in: *Trouw*, 31 juli 1998.

⁹⁰ J.A.A. van Doorn, 'Zeer gearticuleerde meningen', in: *HP/De Tijd*, 9 november 1990, pp. 26-27 (bespreking van Frits Bolkestein, *De engel en het beest*). Het 'Wiegeliaanse moment' ontleende hij aan Jos de Beus in idem e.a., *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*, 1989; herziene druk Amsterdam 1996, p. 93.

⁹¹ In Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, wordt de indruk gewekt dat de VVD de reputatie kreeg van regenten bij uitstek. Dat is een vertekening achteraf, in 2002 werd dit verwijt gericht aan de PvdA. Zie ook: Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman ed., *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries*, Berlijn, 2006.

⁹² Jozias van Aartsen, 'Waarom ik straks de Kamer verlaat', in: *NRC Handelsblad*, 21 augustus 2006, p. 7.

⁹³ Interview met Ed Nijpels, 4 juli 2007 te Leeuwarden.

Noten bijdrage Uri Rosenthal

¹ Zie bijvoorbeeld H.J.L. Vonhoff, *Liberalen onder één dak. VVD: 50 jaar liberale*

vereniging, Den Haag, 1998; en P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*, Assen, 1946.

² Onder andere door het NIPO en Veldkamp/Marktonderzoek.

³ Sociaal-wetenschappelijk instituut van de Vrije Universiteit afdeling Politicologie, *De Nederlandse kiezers in 1967. Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête*, Amsterdam/Brussel, 1967; L.P.J. de Bruyn, R.J. Mokken en F.M. Roschar red., *De Nederlandse kiezer '71. Een eerste verslag door de werkgroep nationaal verkiezingsonderzoek 1971*, Meppel, 1972; L.P.J. de Bruyn, J.W. Foppen en A. Hoogerwerf red., *De Nederlandse kiezer '72*, Alphen aan den Rijn, 1973; L.P.J. de Bruyn, J.W. Foppen en A. Hoogerwerf red., *De Nederlandse kiezer '73*, Alphen aan den Rijn, 1973; G.A. Irwin, J. Verhoef en C.J. Wiebrens red., *De Nederlandse kiezer '77*, Voorschoten, 1977; C. van der Eijk en B. Niemöller red., *In het spoor van de kiezer. Aspecten van 10 jaar kiezersgedrag*, themanummer *Acta Politica*, 18, 1983; J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk red., *De Nederlandse kiezer '86*, Amsterdam, 1987; J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin red., *De Nederlandse kiezer 1989*, Amsterdam, 1992; R. Horstman en J. van Deth, *Dutch Parliamentary Election Studies Data Source Book 1971-1989*, Amsterdam, 1993; J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller red., *De Nederlandse kiezer 1994*, Leiden, 1995; K. Aarts en H. Semetko red., *The 1998 Dutch Election in Perspective*, themanummer *Acta Politica*, 34, 1999; J.J.A. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Enschede, 2000; K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema red., *Een*

verdeeld electoraat: de Tweede Kamerverkiezingen van 2006, Utrecht 2007.

⁴ Zie Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, p. 79.

⁵ M. van Weezel en L. Ornstein, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuiters*, Amsterdam, 1999, pp. 83-84.

⁶ Zie Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, p. 195.

⁷ A. Schulte en B. Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. Vijf jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007, pp. 13-41.

⁸ P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars*, Uithoorn/Rotterdam, 2002.

⁹ J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002', in: *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2004, p. 42.

¹⁰ U. Rosenthal, 'Macht en controle op de macht; de dringende behoefte aan publieke controle', in: *Nederlands Juristen Blad*, 2000 (34), pp. 1703-1706.

¹¹ Wij hebben het over het kabinet-Balkenende. Het waren formeel twee kabinetten-Balkenende. Na de crisis van juni 2006, toen het kabinet viel over het paspoort van Ayaan Hirsi Ali, ging het derde kabinet-Balkenende aan de slag.

¹² Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, pp. 79-88 en pp. 134-141.

¹³ 'Voor de lijsttrekker bij de Tweede Kamerverkiezing (moet) gelden dat deze na verkiezingen voorzitter van de Tweede Kamerfractie wordt en geen zitting neemt in een kabinet, tenzij als minister-president' (*Om de vrijheid. Liberaal manifest*, Den Haag 2005, p. 72).

¹⁴ Politieke Barometer, NOVA, 15 september 2006.

¹⁵ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan. VVD evaluatierapport Commissie Dekker. Een evaluatie van de ge-*

meenteraadsverkiezingen, lijsttrekkersverkiezing en Tweede Kamerverkiezingen 2006, z.pl., 2007, p. 23.

¹⁶ Zie Vonhoff, *Liberalen onder één dak*, pp. 65-80; M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam, 1988, pp. 162-231.

¹⁷ Mededeling van Hans Wiegel.

¹⁸ J. de Vries, *Grondpolitiek en kabinetscrises*, Den Haag, 1989.

¹⁹ H. Daudt, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1995, pp. 395-414.

²⁰ De oorspronkelijk protestantse gerichtheid voert terug tot Telders en Stikker; zie Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland*, p. 116.

²¹ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*.

²² M. van Weezel en M. Zonneveld, *De onttovering van Paars. Een geschiedenis van de kabinetten-Kok*, Amsterdam, 2002, pp. 70-75.

²³ Van Weezel en Ornstein, *Frits Bolkestein*, p. 205.

²⁴ Wij baseren ons op de gegevens van de verkiezingsonderzoeken die in noot 3 vermeld staan. Teneinde de tekst leesbaar te houden, is ervan afgezien de verschillende constatering met precieze vindplaatsen uit de verschillende kiezersonderzoeken en rapportages van peilingen te annoteren.

²⁵ S. Mulder, *Wat leeft er in Nederland? Maatschappelijke trends in 2002 verklaard vanuit NIPO's Waarden in Nederland model*, Amsterdam, 2002.

²⁶ M. Visser, 'De VVD tussen verzuiling en ontzuiling', in: *Liberaal Reveil*, 34 (1993), no. 3, pp. 107-111.

²⁷ H. van der Kolk, 'Het afnemende be-

lang van godsdienst en sociale klasse', in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998*, pp. 121-138, pp. 128-129.

²⁸ J.J.M. van Holsteyn, 'De kiezer verklaart. Over redenen van de partijkeuze in heden en verleden', in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk red., *Politieke veranderingen in Nederland in 1971-1998*, pp. 107-120, p. 118.

²⁹ Ibidem, pp. 109-110.

³⁰ U. Rosenthal, 'Ambtenaren, particuliere werknemers, werklozen en arbeidsongeschikten – thuisblijvers en kiezers in slechte tijden', in: Van der Eijk en Niemöller red., *In het spoor van de kiezer*, pp. 229-241.

³¹ H.J. Schoo, 'Het is de campagne, sufferd!', in: *de Volkskrant*, 31 maart 2007.

³² J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*, Amsterdam, 2005, p. 227.

³³ Ibidem, p. 228.

³⁴ M. Rosema, K. Aarts en H. van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', in: idem red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 165-188, p. 185.

³⁵ S.P. van der Lubben, 'Politieke ruimte', in: H. Pellikaan en S.P. van der Lubben red., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen*, Utrecht, 2006, pp. 44-66 en pp. 51-52.

³⁶ Rosema, Aarts en Van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer', pp. 165-188; pp. 183-186.

³⁷ H. van der Kolk, K. Aarts en M. Rosema, 'Twijfelen en kiezen', in: idem red., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 211-234; pp. 224-225.

³⁸ Ph. van Praag, 'Rutte versus Verdonk

– was dit nu echt het probleem van de VVD?', in: *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, te verschijnen.

³⁹ Onderzoek MarketResponse, VVD-campagne Tweede Kamer 2006. Uitgevoerd eind juli, begin augustus 2006.

⁴⁰ Zie Vonhoff, *Liberale onder één dak*, pp. 203-208.

⁴¹ Een deel van de achterban van GroenLinks heeft zijn wortels in de katholieke Politieke Partij Radikalen.

⁴² Tijdens de algemene ledenvergadering van de VVD, Veldhoven, 15 september 2007.

⁴³ R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken', in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2000, pp. 93-124.

⁴⁴ Volgens Henk Vonhoff niet zozeer ná de lijsttrekkersstrijd in het voorjaar van 2006 alswel dóór die lijsttrekkersstrijd. Ik houd het in de tekst toch op: na de lijsttrekkersstrijd.

Noten bijdrage Gerrit Voerman en Erwin Dijk

¹ Ledenwerfbrief bestuur VVD-afdeling Culemborg, 19 januari 1954, in: Nationaal Archief (NA), VVD-archief, no. 82.

² H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme*, Baarn, tweede druk, 1966, p. 205.

³ Dit artikel is in belangrijke mate gebaseerd op archiefmateriaal en publicaties van de VVD zelf (jaarverslagen, rapporten van partijcommissies, bijdragen in het ledenblad *Vrijheid en Democratie*), waardoor ook een indruk wordt verkregen van het zelfbeeld van de partij.

⁴ A. Roodhuyzen, *De Liberale Unie*, Baarn, 1909, p. 8. De Uniesecretaris vond

de som van 62 wel veel, 'vooral als men bedenkt, dat hier algehele vrijheid tot al of niet aansluiting bestond, dat dominé noch pastoor hier eenigen invloed konden doen gelden'.

⁵ Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1998*, Houten, 1988, p. 12.

⁶ Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005, pp. 40-43.

⁷ Ibidem, p. 81.

⁸ Geciteerd bij: Ibidem, p. 78.

⁹ Geciteerd bij: Ibidem, p. 114.

¹⁰ Roodhuyzen, *De Liberale Unie*, pp. 6-7; zie ook: Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, p. 237.

¹¹ Geciteerd bij: Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 9 en 86.

¹² Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 23; Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 261-262.

¹³ Geciteerd bij: Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 24; zie ook: Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 361-362.

¹⁴ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, p. 298.

¹⁵ Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, p. 99.

¹⁶ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 418-423, pp. 420-421.

¹⁷ Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, p. 8.

¹⁸ Ibidem, p. 229.

¹⁹ *Jaarverslag 1958 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.

²⁰ *Jaarverslag 1948 VVD-Hoofdbestuur*, pp. 5-6; *Jaarverslag 1952 VVD-Hoofdbestuur*, p. 5.

²¹ G. Voerman, 'De ledentallen van poli-

tieke partijen, 1945-1995', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, pp. 192-206, p. 198.

²² Enkele opmerkingen over de structuur van de VVD. Bijlage bij het Jaarverslag van de Secretaris over het jaar 1966; zie ook ledenwerfbrief bestuur VVD-afdeling Culemborg, 19 januari 1954, in: NA, VVD-archief, no. 82: 'als neringdoende kun je toch niet voor een politiek beginsel uitkomen'.

²³ Brief partijvoorzitter D.U. Stikker aan partijleden, maart 1948.

²⁴ *Jaarverslag 1948 VVD-Hoofdbestuur*, p. 2.

²⁵ H.J.L. Vonhoff, 'P.J. Oud. De vroege laatbloei', in: *Kopstukken van de VVD*, Houten, 1988, pp. 20-36, p. 27-28.

²⁶ *Jaarverslag 1952 van de secretaris van de VVD*, p. 6.

²⁷ Dirk U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis*, Rotterdam/Den Haag, 1966, p. 86.

²⁸ Geciteerd bij: Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 79.

²⁹ Interview met F. Snapper, 29 juni 2007.

³⁰ Vonhoff, 'P.J. Oud. De vroege laatbloei', p. 27.

³¹ Vanwege de vervroegde verkiezingen had dit partijorgaan in 1959 niet de gelegenheid gehad zich over het conceptprogramma te buigen.

³² J. de Boer en M. Klück, 'Spreken is zilver, zwijgen is goud? Een onderzoek naar de invloed van het VVD-congres'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, Leiden, 1984, p. 80.

³³ Vonhoff, *De zindelijke burgerheren*, p. 267.

³⁴ *Algemeen Handelsblad*, 1 maart 1955; zie ook: 28 april 1952, 30 maart 1953, 25 april 1955, 11 april 1960.

- ³⁵ H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. mr. P.J. Oud*, Alphen aan den Rijn, 1969, p. 131.
- ³⁶ Vonhoff, 'P.J. Oud. De vroege laatbloeiër', p. 27.
- ³⁷ Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Utrecht, 1993, p. 42. Zie ook het interview met F. Korthals Altes, 21 augustus 2007.
- ³⁸ Interview met H.J. Witteveen, 26 juni 2007.
- ³⁹ Harm van Riel, Joop van Tijn en Martin Ros, *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, Amsterdam, 1970, p. 47.
- ⁴⁰ G. Dorsman, 'Liberaal Democratisch Centrum. Vaste koers noodzakelijk', in: *Liberaal Reveil*, januari 1963, pp. 13-17, p. 16.
- ⁴¹ Vonhoff, 'P.J. Oud. De vroege laatbloeiër', p. 27.
- ⁴² *Jaarverslag 1960 VVD-Hoofdbestuur*, p. 6.
- ⁴³ L.N.H. van Zutphen, *De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. Haar situatie en haar toekomst*, Winterswijk, 1963, p. 8.
- ⁴⁴ Citaten afkomstig uit: Jhr. W.H.D. Quarles van Ufford, 'Enkele opmerkingen over de structuur van de V.V.D.' en 'Suggesties van de heer G.Ch.O. Boosman op organisatorisch gebied', in: Bijlage bij het Jaarverslag van de Secretaris over het jaar 1966.
- ⁴⁵ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 80.
- ⁴⁶ *Vrijheid en Democratie*, 13 mei 1966; zie meer uitgebreid: Gerrit Voerman (met medewerking van Lucas Osterholt), *De VVD visueel. Liberalen en hun affiches in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008.
- ⁴⁷ Interview met F. Korthals Altes in: *Vrijheid en Democratie*, 12 mei 1981, pp. 2-4, p. 2.
- ⁴⁸ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 44.
- ⁴⁹ Vonhoff, 'P.J. Oud. Een vroege laatbloeiër', p. 33.
- ⁵⁰ Hans Wiegel, *Een partijtje libre*, Den Haag/Rotterdam, 1968, p. 32.
- ⁵¹ Reinier Heijting in Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Den Haag, 1993, p. 19.
- ⁵² Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 31.
- ⁵³ LDC, *Nieuwe wegen*, Den Haag, 1963, p. II.
- ⁵⁴ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 100.
- ⁵⁵ *Jaarverslag 1964 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁵⁶ Interview F. Korthals Altes, 21 augustus 2007; *Vrijheid en Democratie*, 4 april 1963; de *Volkskrant*, 1 april 1963, geciteerd bij: De Boer en Klück, 'Spreken is zilver, zwijgen is goud?', p. 43.
- ⁵⁷ *NRC*, 1 april 1963, geciteerd bij: De Boer en Klück, 'Spreken is zilver, zwijgen is goud?', p. 43; zie ook: *Algemeen Handelsblad*, 1 april 1963.
- ⁵⁸ Zie bijvoorbeeld Reinier Heijting in: Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 18; zie ook het interview met S. Overwater, 28 juni en 21 augustus 2007. Overwater beoordeelt de toegenomen discussie tijdens vergaderingen positief.
- ⁵⁹ Vonhoff, 'P.J. Oud. Een vroege laatbloeiër', p. 34.
- ⁶⁰ De Boer en Klück, 'Spreken is zilver, zwijgen is goud?', pp. 48-49.
- ⁶¹ Ruud Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, p. 331.
- ⁶² *Jaarverslag 1969 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁶³ H.J. Roethof, 'De zindelijke burgerheren. Een open brief', in: *Socialisme en Democratie*, 23 (1966), pp. 24-31, p. 26.
- ⁶⁴ *Jaarverslag 1972 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.

- ⁶⁵ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 32.
- ⁶⁶ *Jaarverslag 1973 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁶⁷ *Jaarverslag 1972 VVD-Hoofdbestuur*, p. 2.
- ⁶⁸ Het betrof hier gemeenten waar ook een VVD-lijst was ingediend; zie: *Jaarverslag 1974 VVD-Hoofdbestuur*, pp. 3-4; *Jaarverslag 1982 VVD-Hoofdbestuur*, p. 30.
- ⁶⁹ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 159.
- ⁷⁰ Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, p. 331.
- ⁷¹ *NRC Handelsblad*, 26 en 28 maart 1977.
- ⁷² *Trouw*, 26 maart 1977.
- ⁷³ *Jaarverslag 1980 VVD-Hoofdbestuur*, p. 7.
- ⁷⁴ *de Volkskrant*, 23 maart 1981.
- ⁷⁵ *NRC Handelsblad*, 28 maart 1977.
- ⁷⁶ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 172.
- ⁷⁷ Zoals dat van J.H. Frijlink in: *NRC Handelsblad*, 23 oktober 1973.
- ⁷⁸ *NRC Handelsblad*, 23 oktober 1973.
- ⁷⁹ H.J.L. Vonhoff, 'De strijd om het midden', in: *Liberaal Reveil*, februari 1974, pp. 1-5, p. 3; Geertsema in: *NRC Handelsblad*, 28 augustus 1973.
- ⁸⁰ *de Volkskrant*, 15 september 1973; Vonhoff in: Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 39.
- ⁸¹ *Vrijheid en Democratie*, 26 juli 1974; De Korte in: Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 70.
- ⁸² Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 203.
- ⁸³ *Jaarverslag 1980 VVD-Hoofdbestuur*, p. 7.
- ⁸⁴ Zie bijvoorbeeld: G. Voerman, 'De tweede jeugd van het liberalisme. VVD en D66, 1967-1994', in: idem red., *Het liberalisme in Groningen*, Groningen, 1995, pp. 73-100, pp. 82-83.
- ⁸⁵ *Informatiebulletin kamercentrale Groningen*, mei 1976.
- ⁸⁶ *de Volkskrant*, 17 december 1977.
- ⁸⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 februari 1979.
- ⁸⁸ VVD, *18-plus... nu naar de stembus*, Den Haag, 1977.
- ⁸⁹ *Jaarverslag 1981 VVD-Hoofdbestuur*, p. 35.
- ⁹⁰ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 135.
- ⁹¹ Hans Verstraaten, 'De nieuwe kleren van de VVD', in: *Haage Post*, 16 januari 1982, pp. 18-23; p. 18.
- ⁹² *Jaarverslag 1982 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹³ *Jaarverslag 1984 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁴ *Jaarverslag 1986 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁵ *Jaarverslag 1987 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁶ *Jaarverslag 1989 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁷ *Jaarverslag 1990 VVD-Hoofdbestuur*, p. 1.
- ⁹⁸ Wiegel, *Een partijtje libre*, p. 6.
- ⁹⁹ Ed Nijpels, 'Over monisme als strategie', in: *Liberaal Reveil*, december 1984, pp. 4-7.
- ¹⁰⁰ *NRC Handelsblad*, 6 november 1982.
- ¹⁰¹ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 187; zie ook: p. 135.
- ¹⁰² Zie bijvoorbeeld Theo Joekes, *Man en paard. Herinneringen*, Meppel, 1996, p. 165.
- ¹⁰³ L. Ginjaar, *Functie en structuur. Notitie naar aanleiding van de bezoeken van het dagelijks bestuur aan de kamercentrale-besturen, februari-juni 1987*, z.p., 1987, p. 35; Max van Weezel en Leonard OrNSTEIN, *Frits Bolkestein. Portret van een liberale vrijbuiters*, Amsterdam, 1999, p. 84.
- ¹⁰⁴ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 27.
- ¹⁰⁵ Ginjaar, *Functie en structuur*, pp. 36-37.

- ¹⁰⁶ Nota ledenwerving, z.d., 1987, in: DNPP, VVD-archief, no. 2.135.
- ¹⁰⁷ Van Weezel, *Frits Bolkestein*, p. 85.
- ¹⁰⁸ *de Volkskrant*, 25 maart 1987.
- ¹⁰⁹ *Info KC Groningen*, juni 1987. Zie ook: G. Voerman, 'De tweede jeugd van het liberalisme. VVD en D66, 1967-1994', in: idem, red., *Het liberalisme in Groningen*, pp. 73-100, p. 86.
- ¹¹⁰ L. Ginjaar, "Duidelijk, herkenbaar, betrouwbaar", in: *In (de) Harmonie te Leeuwarden. (Een vijftal toespraken.) 76ste algemene vergadering*, 15 en 16 mei 1987, pp. 4-12, pp. 4-5 en 8.
- ¹¹¹ J.J.C. Voorhoeve, "Wat ons te doen staat", in: *In (de) Harmonie te Leeuwarden*, 15 en 16 mei 1987, pp. 13-26, p. 13.
- ¹¹² *Jaarverslag 1989 VVD-Hoofdbestuur*, p. 23.
- ¹¹³ *Jaarverslag 1990 VVD-Hoofdbestuur*, p. 8.
- ¹¹⁴ *Vrijheid en Democratie*, juni 1990, pp. 4-5, p. 4.
- ¹¹⁵ *Jaarverslag 1990 VVD-Hoofdbestuur*, p. 9.
- ¹¹⁶ Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 228; zie ook Jan Tromp in Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, p. 155.
- ¹¹⁷ *Vrijheid en Democratie*, juni 1990, pp. 1-2, p. 1.
- ¹¹⁸ Van Weezel, *Frits Bolkestein*, p. 11.
- ¹¹⁹ Ibidem, p. 222; zie ook p. 240.
- ¹²⁰ Ibidem, p. 132; zie ook p. 201.
- ¹²¹ Ibidem, p. 70; zie ook p. 23, p. 71.
- ¹²² Ibidem, p. 24.
- ¹²³ Ibidem, p. 263.
- ¹²⁴ *Vrijheid en Democratie*, oktober/november 1989, pp. 1 en 3, p. 1.
- ¹²⁵ *Vrijheid en Democratie*, december 1989, p. 3; het hierin opgenomen verenigingsplan, p. II.
- ¹²⁶ Zie de opmerkingen over het verenigingsplan in *Jaarverslag 1989*, p. 1.
- ¹²⁷ Ginjaar, *Functie en structuur*, p. 6.
- ¹²⁸ Ibidem, p. 26.
- ¹²⁹ VVD, *Talent management*, Den Haag, 1992, p. 4.
- ¹³⁰ VVD, *Notitie ledenwerving en ledenbehoud*, Den Haag, 1992 [geen paginering].
- ¹³¹ Koole, *De moderne kaderpartij*, p. 303.
- ¹³² Van Weezel, *Frits Bolkestein*, p. 301.
- ¹³³ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij'. *Partijvernieuwingsdiscussie. Voorstellen voor de Buitengewone Algemene Vergadering*, Den Haag, 2002, p. 5.
- ¹³⁴ Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. 5 jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007, p. 16.
- ¹³⁵ *de Volkskrant*, 19 april 2004.
- ¹³⁶ *NRC Handelsblad*, 20 januari 2004. Rutte voegde er overigens aan toe dat dit beeld achterhaald was.
- ¹³⁷ *de Volkskrant*, 6 september 2006.
- ¹³⁸ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij', p. 7; zie ook Commissie-Van Zanen, *Idee voor structuur. De VVD op weg naar een ideeën- en debatpartij. Bevindingen van de Commissie-Van Zanen*, z.p., 2003.
- ¹³⁹ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij', p. 18.
- ¹⁴⁰ Commissie-Van Zanen, *Idee voor structuur*, p. II.
- ¹⁴¹ Ibidem, p. 6.
- ¹⁴² Werkgroep Partijvernieuwing, 'Goed, Beter, Best.' *Partijvernieuwingsdiscussie. Bundel voor de Ideeëndag*, z.p. 2002, p. 10.
- ¹⁴³ Hoofdbestuur VVD, 'Minder partij, meer maatschappij', pp. 7-9.
- ¹⁴⁴ Zie G. Voerman, 'Plebiscitaire partij-en? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties', in: *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2005, pp. 217-244.
- ¹⁴⁵ Ibidem.

- ¹⁴⁶ Werkgroep Partijvernieuwing, 'Goed, Beter, Best', p. 16.
- ¹⁴⁷ Ibidem, p. 15.
- ¹⁴⁸ Zie bijvoorbeeld *NRC Handelsblad*, 14 september 2007.
- ¹⁴⁹ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, p. 199.
- ¹⁵⁰ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan. Een evaluatie van de gemeenteraadsverkiezingen, lijsttrekkersverkiezing en Tweede Kamerverkiezingen 2006*, z.pl. [Den Haag], 2007, pp. 18, 29 en 32.
- ¹⁵¹ *Trouw*, 9 september 2006.
- ¹⁵² Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan*, p. 31; zie ook p. 33.
- ¹⁵³ Zie www.politiekebarometer.nl (28 november 2007).
- ¹⁵⁴ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan*, p. 30.
- ¹⁵⁵ Zie ook Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, pp. 159-162.
- ¹⁵⁶ 'De V.V.D. is, generaliserend gezegd, een partij van "zelfstandigen"', aldus Van Zutphen, in: *De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, p. 5.
- ¹⁵⁷ Vonhoff, *Zindelijke burgerheren*, p. 12.
- ¹⁵⁸ Zie ook de bijdrage van Uri Rosenthal in deze bundel.
- ¹⁵⁹ *NRC Handelsblad*, 31 januari 2004.
- ¹⁶⁰ Interview met S. Overwater, 28 juni en 21 augustus 2007.
- ¹⁶¹ Commissie Dekker, *Kiezen voor een nieuw liberaal elan*, p. 11.
- ¹⁶² *NRC Handelsblad*, 2 november 2002.
- ¹⁶³ Van Riel, Van Tijn en Ros, *Mr. H. van Riel in gesprek met Joop van Tijn*, p. 51.
- ¹⁶⁴ *NRC Handelsblad*, 21 augustus 2006.

Noten bijdrage Fleur de Beaufort en Patrick van Schie

¹ 'Matte beschouwingen', in: *NRC Handelsblad*, 20 september 2002. Zie ook de

openingszin van het verslag van het Kamerdebat in *NRC Handelsblad* van 19 september 2002: 'Montesquieu, Tocqueville, Hume – met het citeren van grote liberale denkers uit het verleden droeg VVD-leider Zalm er gisteren zorg voor dat zijn inbreng bij de Algemene Beschouwingen vanaf de eerste zin een principiële indruk maakt.' Het was geen toeval dat Zalm voor de voorbereiding van zijn toespraak het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme en de VVD, de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, had ingeschakeld.

² Interview met Joris Voorhoeve, 27 juli 2007 te Den Haag.

³ Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007 te Den Haag.

⁴ Interview met Gerrit Zalm, 29 juni 2007 te Den Haag.

⁵ Interview met Ed Nijpels, 4 juli 2007 te Leeuwarden.

⁶ Interview met Ruud Lubbers, 2 juli 2007 te Rotterdam; respectievelijk interview met Jacques Wallage, 4 juli 2007 te Slochteren.

⁷ VVD, *Toelichting op het beginselprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, Den Haag, 1952, p. 3.

⁸ In 1982 vielen de algemene beschouwingen samen met het debat over de regeringsverklaring van het eerste kabinet-Lubbers op 23 november 1982.

⁹ Redevoering Ed Nijpels in: *Handelingen Tweede Kamer, 1982-1983*, p. 679 en *Handelingen Tweede Kamer, 1983-1984*, p. 321.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld de essaybundels: Frits Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis*, Amsterdam, 1992; idem, *Het heft in handen*, Amsterdam, 1995; idem, *Boren in hard hout*, Amsterdam, 1998.

¹¹ Liberale Unie, *Hervormingsprogramma van de Liberale Unie, vastgesteld in de Al-*

gemeene Vergadering op 4 juni 1910 te Amsterdam gehouden par. 1; BVL, *Beginselprogram van den Bond van Vrije Liberalen* par. I, alsmede de bespreking op de algemene vergadering van 25 mei 1907 (zie voor de notulen: Nationaal Archief, VVD-archief, nr. 952); beide beginselprogramma's en hun totstandkoming worden besproken in Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940*, Amsterdam, 2005, pp. 117-121. De BVL had als uitwerking van de 'persoonlijke vrijheid' in artikel twee vastgelegd dat het staatsbestuur onafhankelijk behoorde te zijn 'van elken invloed van kerkelijke leerstellingen', en daarnaast grondslagen voor het staatsbestel geformuleerd zoals evenwicht en een onafhankelijke rechtspraak. Economische versterking van de zwakkeren moest bovenal worden nagestreefd door ontwikkeling en verhoging van zelfstandige kracht; zij mocht niet de 'persoonlijke verantwoordelijkheid' van de burger voor zichzelf en zijn gezin verzwakken.

¹² Liberale Staatspartij 'De Vrijheidsbond', *Beginselprogram*, 1929. Al erkende de partij in 1929 voor het eerst de 'onvervangbare waarden' van het 'ethisch en godsdienstig gemoedsleven' voor de vorming van geest en karakter, ook op dit gebied kwam de partij expliciet op voor de eerbiediging van de persoonlijke vrijheid.

¹³ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 322-323 en 371-372.

¹⁴ Partij van de Vrijheid, *Voorlopige interne leidraad*, Amsterdam, 1945, pp. 1-2 en *Beknopt program*, Amsterdam, 1946, preambule en artikel ijd.

¹⁵ Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *Veertig jaar jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie 1948-1988*, Houten, 1988, pp. 57-58; en Notulen van de algemene vergade-

ring op 24 januari 1948, in: Nationaal Archief, VVD-archief, nr. 909.

¹⁶ Ibidem, p. 95; VVD, *Liberaal Bestek 1962. De grote lijnen van het hedendaagse liberalisme*, pp. 12 en 20-21.

¹⁷ Notulen van de AV op 22 januari 1966, in: Nationaal Archief, VVD-archief, nr. 916. Het aanmerken van 'non-discriminatie' als afzonderlijk beginsel werd met 188 tegen 176 stemmen verworpen.

¹⁸ Woordelijk verslag van de buitengewone algemene vergadering op 30 en 31 mei te Nijmegen; Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), geluidscollectie.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Overigens heeft de JOVD het oude beginselkwintet inmiddels wel losgelaten. In de in 1998 aangenomen beginselverklaring is het aantal teruggebracht tot drie: vrijheid, verdraagzaamheid en verantwoordelijkheid.

²¹ VVD, *Beginselprogram*, 1948, artikel 4; VVD, *Toelichting op het beginselprogram*, 1952, artikel 4.

²² Redevoering van Oud op 10 november 1948, in: *Handelingen Tweede Kamer 1948-1949*, p. 175.

²³ VVD, *Beginselprogram*, 1966, artikelen 4 en 5.

²⁴ VVD, *Beginselverklaring*, 1980, artikelen 4 (over de vrijheid) en 8 (over de plaats van de arbeid).

²⁵ G. Dales (voorzitter), L. van Middelaar (secretaris) e.a., *Om de vrijheid. Liberaal Manifest*, p. 75.

²⁶ Ibidem, p. 43.

²⁷ Naar de ruwe tweedeling gemaakt in: A.A.M. Kinning e.a., *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, geschrift 65 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1988.

²⁸ VVD, *Toelichting op het beginselprogram*, 1952, pp. 10 en 18.

²⁹ VVD, *Verkiezingsmanifest 1956*, p. 7, aldaar punt 5 van het urgentieprogramma.

³⁰ VVD, *Opgaande lijnen*, 1955, p. 24, met onder andere de zinsnede: 'Eersteklas onderwijs garandeert, dat iedere jongen en ieder meisje als regel terecht zal komen op de plaats, waarvoor hij of zij de capaciteiten heeft, ongeacht de maatschappelijke positie van de ouders.' Zie tevens de pleidooien van Tweede Kamerlid Haya van Someren voor de positie van het gymasiaal onderwijs, kort beschreven in: Jan van Zanen, *Haya van Someren-Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie*, z.p. [Amsterdam], 1994, pp. 30-36.

³¹ VVD, *Verkiezingsprogramma 1967*, pp. 1 en 16.

³² Interview met Hans Wiegel, gehouden op 5 juli 2007 te Zeist.

³³ Redevoering van Wiegel op 9 oktober 1973, in: *Handelingen Tweede Kamer 1973-1974*, p. 78.

³⁴ K. Groenveld, 'Waarom utilitarisme?', in: *Liberaal Reveil*, maart 1988, p. 2.

³⁵ Kinninging, *Liberalisme*, pp. 35 en 38. Hier wordt expliciet vermeld dat aan beide voorwaarden moet zijn voldaan, wil het individu in vrijheid zijn eigen doeleinden kunnen nastreven. Het utilitaristisch liberalisme gaat dus verder dan enkel een non-interventie van anderen te waarborgen.

³⁶ A. Geurtsen (voorzitter) e.a., *Liberaal Bestek '90. 'Een kansrijke toekomst – verantwoorde vrijheid'*, p. 3.

³⁷ Notulen van de 41e jaarlijkse algemene vergadering van de VVD te Veldhoven, 27 en 28 mei 1988; DNPP, geluidscollectie.

³⁸ Geciteerd in: Lidie Koeneman, Ida Noomen en Gerrit Voerman, 'Kroniek 1988. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1988', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen,

1989, p. 55. Het *Liberaal Bestek '90* werd na de discussie aangepast (niet herschreven) en zou richtinggevend zijn bij de samenstelling van het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989.

³⁹ VVD, *Programma VVD Tweede-Kamerverkiezingen 1989*, p. 1.

⁴⁰ U. Rosenthal, 'Genoeg te doen: over de verraderlijke ambities van vrij en verantwoordelijk', in: *Liberaal Reveil*, april 1997, p. 45.

⁴¹ I.W. Opstelten (voorzitter), G.A. van der List (scribent) e.a., *Vrij en verantwoordelijk*, Den Haag, 1996, p. 4.

⁴² VVD, *Aan het Nederlandse volk. Liberaal Manifest*, 1948.

⁴³ VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikel 10.

⁴⁴ VVD, *Opgaande lijnen*, Den Haag, 1955, pp. 5-6.

⁴⁵ VVD, *Beginselprogramma*, 1966, artikelen 4 en 14.

⁴⁶ VVD, *Beginselverklaring*, 1980, artikel 2; VVD, *Liberaal Manifest 1981*, p. 6.

⁴⁷ Kinninging e.a., *Liberalisme*, p. 8.

⁴⁸ Geurtsen e.a., *Liberaal Bestek '90*, p. 3.

⁴⁹ Opstelten e.a., *Vrij en verantwoordelijk*, p. 4.

⁵⁰ Dales e.a., *Om de vrijheid*, p. 75.

⁵¹ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, pp. 241 en 322.

⁵² VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikel 1; VVD, *Toelichting*, 1952, pp. 4-5.

⁵³ VVD, *Toelichting*, 1952, pp. 7-8. Duidelijk is dat de VVD zich meer zorgen maakte over de mogelijkheid dat gelovigen haar links zouden laten liggen. In de brochure *Opgaande lijnen*, uit 1955, werd betoogd dat niet alleen godsdienstig vrijzinnigen maar ook rechtzinnig-gelovigen onder de katholieken en orthodox-protestanten zich met een gerust hart bij de VVD konden voegen, omdat zij daar hun geloofsovertuiging ook politiek volledig konden beleven en uitdragen (p. 4).

⁵⁴ En wel tijdens de algemene beschouwingen gehouden in het najaar van 1951, 1954, 1955 en 1959.

⁵⁵ Redevoering van Oud op 5 oktober 1954, in: *Handelingen Tweede Kamer 1954-1955*, pp. 37-39.

⁵⁶ Redevoering van Oud op 5 oktober 1955, in: *Handelingen Tweede Kamer 1955-1956*, p. 55.

⁵⁷ VVD, *Beginselprogramma*, 1966, artikel 3; alsmede de notulen van de algemene vergadering op 22 januari 1966 (DNPP, geluidscollectie), alwaar met 253 tegen 137 werd besloten de oorspronkelijke passage in te korten.

⁵⁸ Notulen van de algemene vergadering op 30 en 31 mei 1980 (DNPP, geluidscollectie), alwaar Geertsema ook zijn ontboezeming deed.

⁵⁹ H.M. van den Brink, 'Noemt u mij alstublieft geen intellectueel. VVD-leider Frits Bolkestein, gymnasiast in de politiek', in: *NRC Handelsblad*, 5 maart 1994.

⁶⁰ Frits Bolkestein, 'De liberale moraal hangt af van plaats en tijd', in: *NRC Handelsblad*, 3 december 1994. Opmerkelijk detail overigens is dat juist Nijpels, gedurende wiens fractievoorzitterschap de VVD-leuze 'gewoon jezelf kunnen zijn' werd gebruikt, al begin jaren tachtig nadrukkelijk erop wees dat normen en waarden voor de VVD van belang waren. 'Het liberale ideaal is de zelfstandige, mondige, zelfbewuste mens, die zelf beslist en zelf verantwoordelijkheid draagt. Laat men dit vooral niet verwarren met normloosheid. Soms hoort men dat met het tij van het liberalisme ook de slijtage van normen en waarden opkomt. Ik bestrijd dat. De VVD legt inderdaad de nadruk op het individu en zijn vrijheid. Maar daarom staan wij nog geen egoïsme en normloosheid voor. De geest van het ik-tijdperk is niet een liberale geest. Wij

hebben vertrouwen in het individu en wij zijn overtuigd dat, indien de mens de kans krijgt zich in verantwoordelijkheid te ontplooien, hij zich zal gedragen volgens algemeen aanvaarde normen van behoorlijk gedrag. Vandaar onze aandacht voor goed onderwijs.' Redevoering van Nijpels op 23 november 1982 in: *Handelingen Tweede Kamer 1982-1983*, p. 679.

⁶¹ K. Groenveld (voorzitter), G.A. van der List (secretaris) e.a., *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme. Bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering*, geschrift 82 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1995, p. 108.

⁶² Er blijkt een grote angst onder VVD'ers voor de term moraliseren. Inhoudelijk bestaat er in grote lijnen overeenstemming, de twijfel rondom het thema lijkt dus met name voort te komen uit een puur semantische kwestie. Bolkestein zelf kent deze semantische angst niet. In *Liberaal Reveil* beantwoordde hij de vraag of liberalen moeten moraliseren met een volmondig ja, mits moraliseren niet met 'benepen zedenprekerij wordt vereenzelvigd'. Frits Bolkestein, 'Dynamiek en stabiliteit. Over de voorwaarden voor een duurzame open samenleving', in: *Liberaal Reveil*, december 1996, pp. 219-222.

⁶³ Conclusies VVD-themadag 11 mei 1996 over 'Individualisering en liberalisme', toegevoegd aan de notulen van de VVD partijraad 22 juni 1996 te Bussum. Overigens was deze koppeling van verantwoordelijkheid aan vrijheid niets nieuws, zoals hierboven al gebleken is.

⁶⁴ Opstelten e.a., *Vrij en verantwoordelijk*, p. 26.

⁶⁵ Het hoofdbestuur was zich dus reeds vóór het aantreden van het eerste in de reeks kabinetten-Balkenende bewust van

het belang van dit thema. Desalniettemin staat Balkenende nu bekend als degene die het normen-en-waardendebat aanzwengelde.

⁶⁶ P. van Zunderd (voorzitter), W.P.S. Bierens (scribent) e.a., *Respect en burgerzin. Waarden en normen in liberaal perspectief*, gezamenlijke uitgave van VVD en de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2003, pp. 41-44.

⁶⁷ Dales e.a., *Om de vrijheid*, p. 62.

⁶⁸ VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikel 5, alwaar 'verwerping zo van de socialistische als van de individualistische economie'. De VVD wees dan ook af 'de leer van het laissez faire laissez passer, die een ieder de vrijheid wil laten naar eigen goeddunken te handelen. Die leer moge aanvaardbaar zijn geweest voor een voorbijgegaan tijdperk in de maatschappelijke ontwikkeling, voor de huidige wereld is een vrijheid voor de enkeling, die geen verantwoordelijkheid tegenover anderen kent, niet langer te aanvaarden. Even onaanvaardbaar is echter een maatschappij, waarin de Staat alle macht tot zich zal hebben getrokken en aan de individuele mens alle vrijheid zal zijn ontnomen.'

⁶⁹ Redevoering van Oud op 10 november 1948, in: *Handelingen Tweede Kamer 1948-1949*, p. 175.

⁷⁰ VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikel 18; VVD, *Opgaande lijnen*, 1955, pp. 10 en 28; VVD, *Toelichting*, 1952, p. 29.

⁷¹ VVD, *Beginselprogramma*, 1948, artikelen 4 en 17; VVD, *Toelichting*, 1952, pp. 27-28; redevoering van Korthals op 23 september 1949, in: *Handelingen Tweede Kamer 1949-1950*, p. 43.

⁷² H.J. Witteveen, A.A.Th. Boender e.a., *De publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in Nederland*, geschrift 3 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1957; Patrick van Schie, 'Vrijzinnige onderzoe-

kingen. Een voor- en vroege geschiedenis van de Teldersstichting in vogelvlucht', in: W.P.S. Bierens en P.G.C. van Schie red., *Aurea libertas. Impressies van vijftig jaar Teldersstichting*, Den Haag, 2004, pp. 1-24, pp. 13-14.

⁷³ Interview met Johan Witteveen, 26 juni 2007 te Wassenaar.

⁷⁴ *Nota betreffende de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie uitgebracht door de Landelijke Middenstandsc commissie van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, 1965, in het bijzonder pp. 4 en 6, alsmede bijlage 1; notulen van de algemene vergadering op 22 januari 1966 (DNPP, geluidscollectie). De notulen geven niet de stemverhouding weer waarmee het amendement om de PBO te schrappen werd aangenomen. Geertsema had betoogd dat de PBO wel een liberaal beginsel was, omdat mensen zo konden worden opgevoed tot verantwoordelijkheidsbesef; Oud meende dat de PBO een liberaal beginsel was omdat het aansloot bij Thorbeckes adagium dat een liberaal gouvernement zelfstandige kracht in alle kringen van de maatschappij diende te bevorderen. Daar- tegenover noemden Van Aardenne, Van Amerongen, Modderman en Talsma de PBO geen liberaal beginsel.

⁷⁵ VVD, *Liberaal Bestek 1962*, pp. 17-18.

⁷⁶ Redevoering van Wiegel op 12 oktober 1976, in: *Handelingen Tweede Kamer 1976-1977*, pp. 270-271.

⁷⁷ VVD, *Beginselverklaring*, 1980, artikel II.

⁷⁸ Kritiek van afgevaardigde Mak uit Zaandam, volgens het woordelijk verslag van de buitengewone algemene vergadering van 30 en 31 mei 1980 te Nijmegen; DNPP, geluidscollectie.

⁷⁹ VVD, *Liberaal Manifest 1981*, p. 27.

⁸⁰ Geurtsen e.a., *Liberaal bestek '90*, pp. 5 en 7.

- ⁸¹ Opstelten e.a., *Vrij en verantwoorde-lijk*, p. 6.
- ⁸² Ibidem.
- ⁸³ Dales e.a., *Om de vrijheid*, p. II (cursivering auteurs).
- ⁸⁴ Ibidem, pp. 45-47.
- ⁸⁵ VVD, *Beginselprogram*, 1948, artikelen 15, 19 en 21.
- ⁸⁶ VVD, *Verkiezingsmanifest 1956*, p. 5; VVD, *Verkiezingsmanifest 1959*, pp. 2-3; VVD, *Verkiezingsmanifest 1963*, p. 4; VVD, *Verkiezingsprogram 1967*, p. 10; redevoering van Oud op 5 oktober 1954, in: *Handelingen Tweede Kamer 1954-1955*, p. 40.
- ⁸⁷ VVD, *Beginselverklaring*, 1980, artikel 3.
- ⁸⁸ Geurtsen e.a., *Liberaal Bestek '90*, p. 6.
- ⁸⁹ Opstelten e.a., *Vrij en verantwoorde-lijk*, pp. 14-15.
- ⁹⁰ Dales e.a., *Om de vrijheid*, pp. 44, 49-50.
- ⁹¹ Interview met Hans Wiegel, 5 juli 2007 te Zeist.
- ⁹² Interview met Frits Korthals Altes, 21 augustus 2007 te Den Haag.
- ⁹³ Interview met Hans Dijkstal, 27 juni 2007 te Den Haag.
- ⁹⁴ J.H.C. van Zanen (voorzitter) e.a., *Idee voor structuur. De VVD op weg naar een ideeën- en debatpartij*, september 2003.
- ⁹⁵ Koole, Lucardie en Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd*, p. 95.
- ⁹⁶ Ibidem, pp. 127-128.
- ⁹⁷ Schriftelijke mededeling van Gerry van der List aan de auteurs op 20 november 2007.
- ⁹⁸ Brief van partijvoorzitter Jan van Zanen aan Geert Dales, de voorzitter van de commissie-Liberaal Manifest d.d. 14 april 2004, en schriftelijke mededeling van Geert Dales aan de auteurs op 21 november 2007.

Noot bijdrage Fleur de Beaufort,
Patrick van Schie en Gerrit Voerman

- ¹ Zie voor de personen die zijn geïnterviewd het achter in deze bundel opgenomen overzicht.